

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כא, תש"ל

לשונות עבריים בדיבורם הערבי של יהודי תימן*

יהודי תימן בגלותם בלשון ערבית דיברו. לשון זו עדיין מהלכת היא במשכנות תימן בישראל, בעיקר בפי בני הדור שעלו מן הגולה. דרך כלל תואמת לשונם המדוברת של יהודי תימן את שפתם של המוסלמים שבקרבתם ישבו. בדומה ללשונם של הגויים גם שפתם הערבית של היהודים מצוינת בקווי ייחוד שבטיים וגיאוגרפיים, שהם נחלתה של האוכלוסייה במדינה. לא הרי לשון איש מרכז תימן — הן יהודי והן גוי — כהרי לשון איש הדרום, ולא הרי לשון שניהם כהרי לשון איש הצפון. נוסף לשוני הלשוני, שבין חטיבות האוכלוסייה למיניהן, היה דיבורו של היהודי נבדל משל הגוי גם בהגייה וגם בדרכי ההבעה. מטבעות לשון מעולמה של הדת המוסלמית לא הייתה להם אחיזה במחנה היהודים. מלים ספרותיות, שמקורן בקוראן ובספרות הערבית, לא נקלטו בדיבורם, מאחר שיהודים היו תלויים ממקורות אלו. אף על פי כן לא היו אלה אלא הפרשים קלים וקלושים, שלא חצצו בין הדוברים. שיחתם של בני שני העמים זה עם זה שוטפת הייתה, והם הבינו יפה איש את רעהו. בצד השוני שבהגייה ושבאוצר

* עיקרי הדברים נאמרו במדור „שבילי לשון“ בשדורני ישראל.

המלים היה קיים הפרש יסודי בין יהודים למוסלמים בתחום הלשון. ערביי תימן לא ידעו לשון אחרת זולת הערבית, והיא שימשה להם גם לשון דיבור וגם לשון תרבות ודת. מה שאין כן היהודים. הללו דיברו אמנם רק ערבית, אך שמעו שתי לשונות נוספות: לשון קודש ולשון ארמי, וסיגלו אותן לעצמם מן התפילה ומלימוד התורה. יסודות משתי הלשונות נבלעו בדיבורם הערבי של יהודי תימן ושיוו לו צביון יהודי מסוים, ועליהם נייחד את הדיבור כאן.

שרידי ארמית בדיבור

על דרכי התפתחות הדיבור הערבי בפיהם של יהודי תימן בראשית גלותם לא נשתמרו לנו ידיעות ועדויות. יש להניח, שהוא עבר בתימן אותם תהליכים שעבר בקהילות היהודיות שבארצות האיסלאם הסמוכות: בבל, סוריה וארץ־ישראל. לשון המקום דחקה בהדרגה את לשון הקודש, והיא הלכה ונשתכחה בהדרגה מפי העם (בחוגי חכמים ובני תורה האריכה ימים יותר). במאות הראשונות לספירת הנוצרים שלטה הארמית בכיפה.

כתובות ארמיות יהודיות, שנתגלו בצפון חצי־האי הערבי, מלמדות, שיהודי הצפון השתמשו באותה תקופה בלשון הארמית (עיין ח"ז הירשברג, ישראל בערב, תל־אביב תש"ו, עמ' 42—46). מכלל זה אין להוציא את יהודי הדרום. כיבושה של הלשון הערבית במחנה ישראל לא בבת אחת באו. בתחילה שימשה הערבית בצד הארמית. שפת הדיבור הייתה תערובת של ארמית־ערבית, ולבסוף — ערבית גרידא. אף כי נעלמה הארמית החיה מפיהם של בני תימן, לא

נמחו עקבותיה מתוכם עד היום. בתחום הדת והתפילה הניחה אצלם רישומים עמוקים יותר מקהילות יהודיות אחרות: בתרגום התורה וההפטריות בארמית בבית הכנסת; בספירת העומר בלשון הארמית; בפיוטים הארמיים שבתפילה ועוד (בחיי יום יום אף בפתיחות הארמיות באיגרותיהם). אך גם בדיבור שרדו לפליטה לשונות ארמיים. נציין כמה מהם:

א. החכם, הרב, המלמד והשוחט כינויים מארי (מקביל ל"רב" של האשכנזים ו"חכם" של הספרדים). והרי זה אותו מונח ששימש את חכמי התלמוד. ממנו גזרו שם ופועל, במשקלים ערביים: מורייה — רבנות, שררה; תמורי — נטל לעצמו שררה של רב ומנהיג.

ב. תקין — טוב. ביקש אומן להלל כלי נאה, שיצא מתחת ידו, אומר הוא עליו בהתפעלות "תקין" (נאה ומשובח) והוא תרגום של "טוב", בארמית.

ג. בדיעבד — יהודי מפוקפק. אדם שאינו מדקדק במצוות וחשוד כעבריין אומרים עליו "הוא בדיעבד" (כיהודי אינו כשר לכתחילה).

זכרה של הארמית עולה גם בשיחתם של בני תורה. הללו פעמים שמשלבים בדבריהם פתגמים ארמיים, שנמצאו להם מהמדרש "עין יעקב" וה"זוהר", שהם מרבים להגות בהם. ד. קרא — מקרא תנ"ך.

דרכי לימוד הלשון העברית קודם שנבדוק השפעתה של העברית על דיבורם של בני תימן, מוטב לעמוד תחילה על דרכי לימודה וקליטתה.

יהודים רכשו לעצמם את הלשון בדרך קליטה טבעית, ולא בשיטת לימוד ערוכה וסדורה. הוראת הלשון העברית, כמקצוע לעצמו, לא הייתה קיימת לא „בחדר“ ולא בבית המדרש. תלמידים גרסו במקרא לפני המלמד, ללא הסברה וללא פירוש. בכפרו של כותב טורים אלה נהג המלמד לשים יום יום בפי כל תלמיד, עם סיום הלימודים, מלה עברית ותרגומה בצדה, והיא הייתה משמשת מבחן לזיכרונו של התלמיד ליום המחרת. לדוגמה: תאנה — „אלתין“, שטורה — „אלשעיר“ וכיוצא. ביום שלאחריו היה התלמיד חייב להשמיע את תיבת האזכרה ותרגומה. מבוגרים סיגלו לעצמם את הלשון מתוך התפילה ומלימוד התורה, כל אחד על פי דרכו ולפי השגתו. התרגום הארמי והתפסיר הערבי של רב סעדיה גאון לתורה שימשו גורם חשוב בלימוד הלשון. בצד המקרא שיננו תרגומים אלה בחדר, בבית, ובבית-הכנסת שבוע שבוע. הם הקפידו לגרוס את הכתוב שניים מקרא ושניים תרגום (ארמי וערבי). ואם כי תפסיר רב סעדיה הנמלץ היה רחוק מן הערבית השגורה בפיהם, סייע להם לא מעט גם לקליטת הלשון וגם לפרשנות המקרא. הלימוד בבית הכנסת, בתורה ובהלכה, מלווה היה בפי הרב, מגיד השיעור, בדברי הסבר ובפרשנות בערבית. מלבד אלה עלה כל אדם לתורה וקרא „מברך“¹ שלו בעצמו, ירד לפני התיבה והתפלל בתורה, וכך הייתה הלשון רהוטה בפי הכול. מכל המקורות הללו שאב היהודי ידיעותיו בלשון הקודש. אף על פי כן

1. כלי פסוקי התורה, שהוא מברך עליהם.

לא הייתה ידיעת הלשון שווה אצל הכול. במידה רבה תלוי היה הדבר בשיעור עיסוקו של אדם בתורה. תלמידי חכמים, שעסקם בתורה מרובה, ידיעתם בלשון גדולה; פשוטי עם — בינונית, ואילו הנשים — דלה ואפסית. האחרונות מנותקות היו מן הספר העברי ומתרבות יהודית שבכתב. ב"חדר" לא ביקרו, ותורה לא למדו. כל תרבות שלהן שאובה הייתה ממקורות שבעל פה, בעיקר של גשות הארץ ועם הארץ. צביונה העברי והיהודי קלוש היה, אך גם ביניהן לא חסרו נשים חכמניות. הללו היו גשות חיל, יחידות סגולה, שלבן פתוח ואוזן קשובה להגיגי התורה של הבנים והבעלים, ומהם קלטו פסוקים ולשונות עבריים. שיחתן של אלו הייתה שזרה מפעם לפעם בפסוק קולע או באמרה עברית מאירת עיניים.

יסודות עבריים בדיבור

מקורות היניקה היהודיים לא היו הגורם היחיד שסייע להתפתחות יסודית עבריים בפי בני תימן. עמם פעלו שני גורמים נוספים: הסתייגות המוסלמים והיהודים זה מתרבותו של זה, והתבדלות היהודים ברובעי מגורים נפרדים. היחסים בין שני העמים, זה כשליט מתנשא וזה כמשועבד מושפל, יצרו תהום עמוקה ביניהם מן הצד הדתי-רוחני. המוסלם בז ליהודי וזלזל בתרבותו, ואילו היהודי הילך בתחושת עליונות של בן עם סגולה, שהתהפך עליו הגלגל. בשדה הרוח והספרות לא נוצר מגע ביניהם, ולא חלה התקרבות כלשהי. יחס המוסלמים לתרבות היהודית היה כיחסם ליהודים. גנאי היה להם להתעניין בלשונם של היהודים וביצירותיהם.

היהודים, לעומתם, ראו בכל התקרבות לתרבות שכניהם סכנת טמיעה והתבוללות. מבחינה זאת היה החיץ הרוחני בין יהודים למוסלמים בתימן עמוק הרבה מזה שהיה קיים בקהילות מזרח אחרות, והוא שסייע לשימורה של היהדות בתימן ולביצורה. לא נופל בערכו היה הגורם השני: התבדלות היהודים ברבעים מיוחדים. קיבוצים יהודיים, בין בעיר ובין בכפר, קבעו מושבם בשכונות נפרדות, ובכך נבדלו מעם הארץ.

(המשך יבוא)

ד ב ס ד נ

האי שופרא

א

כבר הבאנו (בספר "ש"י עגנון — ביקורת, עיון חקר", תשי"ט, עמ' 158) דבריו של ר' אליעזר מאיר ליפשיץ על דרכו של ש"י עגנון בלשון, ובכללם הערה, כי "יש לפעמים להרגיש בריתמוס של מליצה ופסוק, שאין מהם מלה אחת במשפטיו, בלתי אם הקצב לבדו", והגיגנו את צערנו, על שלא צירף הכותב, לפחות, דוגמה אחת, ובעונינו ניסינו להביא מעין דוגמה כזאת, והיא בסיפורו של ש"י עגנון "עפר ארץ ישראל", שנאמר בו:

באמת לא אמרתי להפסיק, שהרי מה חביב עלינו משיחה

של ארץ ישראל, אלא שאנחה נתעקרה מלבו של זה והפסקתי.

אמרתי, למה אתה מתאנת, אם משום טובה שלא ראית,